

Nərmin Mehdiyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi

nerminmhdv30@gmail.com

tel: +994709717080

ORCID:0009-0001-9072—8702

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİ

Xülasə: Məqalənin giriş hissəsində Azərbaycan dialekt və şivələrinin təsnifinə toxunulmuş və qruplar üzrə həmin bölgələrin dialekt və şivələrinin bir-birlərindən fərqli xüsusiyyətini araşdırmışdır. Məqalədə əsasən Qərbi Azərbaycan şivələrinin bir hissəsi araşdırılmış və xüsusi sistemlə düzülmüşdür. İlk öncə Qərbi Azərbaycanın bütün mahallarında ortaqlaşmış dialekt və şivələr sistem şəkilində işləndiyi mənəylə bircə izzahı verilmişdir. Daha sonra ayrı-ayrı mahallara aid olan şivələrin izzahı əks edilmişdir. Digər araşdırma hissəsi isə Zəngibasar mahalında işlənin şivələr toplanaraq izzahı ilə araşdırılmışdır. Məqalədə Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin nümunələri mahallar üzrə təhlil edilərək izzahı araşdırılmışdır. Giriş hissəsində Azərbaycan dialekt və şivələrinin təsnifatına nəzər yetirilmiş qruplar şəklində fərqli nüanslara toxunulmuşdur. Məqalə giriş, əsas hissə, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Açar sözlər: şivə, dialekt, Qərbi Azərbaycan, mənada işlənmək

Summary: In the introductory part of the article, the classification of Azerbaijani dialects and sivas was touched upon and the different characteristics of the dialects and sivas of those regions were investigated by groups. In the article, a part of Western Azerbaijani dialects is examined and arranged with a special system. First of all, the dialects and dialects used in all districts of Western Azerbaijan are explained together with the meaning of their system. Then, the explanation of the dialects belonging to individual districts was reflected. The other part of the research was investigated by collecting dialects and explaining the case in Zangibasars district. In the article, samples of Western Azerbaijani dialects and dialects were analyzed and explained by districts. In the introduction, the classification of Azerbaijani dialects and dialects was looked at and different nuances were touched upon in the form of groups. The article consists of introduction, main part, conclusion and list of references.

Key words: dialect, dialect, West Azerbaijan, processing in meaning

Краткое содержание

Во вступительной части статьи была затронута классификация азербайджанских диалектов и сива и исследованы различные характеристики диалектов и сива этих регионов по группам. В статье рассматривается и систематизируется часть западноазербайджанских диалектов. Прежде всего, объясняются диалекты и диалекты, используемые во всех районах Западного Азербайджана, вместе со значением их системы. Затем было отражено объяснение принадлежности диалектов отдельным округам. Другая часть исследования была проведена путем сбора диалектов и объяснения ситуации в Зангибасарском районе. В статье были проанализированы и объяснены по районам образцы западноазербайджанских диалектов и диалектов. Во введении рассмотрена классификация азербайджанских диалектов и диалектов и затронуты различные нюансы в

виде групп. Статья состоит из введения, основной части, заключения и списка использованной литературы.

Ключевые слова: диалект, говор, Западный Азербайджан, смысловая обработка.

Giriş

Mövzunun aktuallığı: Fonetik, leksik və morfoloji dəyişiklikləri özündə cəmləşdirən öz zəngin dialekt və şivələr leksikası ilə araşdırılmağı özündə ehtiva edən Azərbaycan dilinin ən zəngin leksik vahidlərinə malik olan Qərbi Azərbaycan şivələrinin araşdırılması və mahallara uyğun mənaları və şivələri sistemləşdirmək tədqiqatın əsas aktuallığını təşkil edir.

Metod. Məqalə MÜASİR ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FIKRIN MÜƏYYƏNLƏŞDİRDİYİ MEYAR VƏ PRINSİPLƏR ƏSASINDA YAZILMIŞDIR. PROBLEMIN AYDINLAŞMASINDA TARIXİ-MÜQAYISƏLİ, TƏHLİL METODLARINDAN YARARLANILMIŞDIR.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin təsnifi, əsasən coğrafi əlamətlərə görə aparılmışdır:

- 1) şərq qrupu dialekt və şivələri (Bakı, Quba, Şamaxı dialektləri və Lənkəran, Muğan şivələri);
- 2) qərb qrupu dialekt və şivələri (Gəncə, Qazax, Qarabağ dialektləri və ayrım şivəsi); 3) şimal qrupu dialekt və şivələri (Şəki dialekti, Zaqatala-Qax şivəsi);
- 4) cənub qrupu dialekt və şivələri (Naxçıvan, Ordubad dialektləri).
Bu dialekt və şivələr həm Azərbaycan ədəbi dilindən, həm də bir-birilərindən müəyyən əlamətlərə görə seçilir

Şərq şivələrində əsasən a~e, a~o, o~u və ö~ü əvəzlənməsi baş verir. Məsələn olaraq, qaymaq~qeymaq, qayçı~qeyçi; baba~boba; barmaq~bormaq; qoşun-quşun; çörək-çürek;

Saitlərin işlənməsinə görə nəzər yetirdikdə damaq saitlərindən sonra dodaq, dodaq saitlərindən sonra damaq saitlərinin gəlməsini vurğulaya bilərik: bacun, aton, gəlsən, alson.

Bu cür sadalanmanı qərb, şimal və cənub qrupu şivələrdə də sadalaya bilərik. Qərb qrupunda saitlərin söz sonunda karlaşması- papax, kəlməx; dodaq ahənginin qüvvətli olması: görmöyüf, qurumuyuf; təsirlik halda saitle bitən sözlərin - yı şəkilçisi qəbul etməsi: qarıyı, quzuyu; indiki zaman şəkilçilərinin: -er, -or, - ör kimi işlənməsi: aler, quror, görör; və bəlgələrə aid spesifik sözlərin varlığını göstərə bilərik: gap eləmək, şennix-kənd, qəlbi-hündür, ayıbalası-çiy kərpic, sorux-döşəkağı və s.

Şimal qrupunda indiki zamanın : gələ durur, baxa durur şəklində işlənməsi; II növ təyini söz birləşmələrinin II tərəfi mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir: göz ağrı, baş ağrı, menin göz; Cənub qrupunda isə ə səsinin çox açıq tələffüz olunması: əv, həylə; indiki zaman formalarından: -iy, - iri kimi işlənməsi ilə yanaşı- gəliy, gediri, seviri; özünəməxsus spesifik sözlərin olması diqqəti daha çox çəki: qəzilləməx` - aldatmaq, mavrı-pişik balası, mayıf-şikəst, xudrı-boş və s.

Ümumilikdə götürdükdə isə qeyd edə bilərik ki, "Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasının əsasını və böyük qatını qədim türk tayfa dil elementləri təşkil edir. Bəzi leksemlərin izoqloslanna ya qədim yazılı abidələrdə, ya da qohum türk dillərində rast gəlinir. Belə ki, Quba, Dərbənd, Qax, Zaqatala, Şəki dialekt və şivə leksikasında əsas yeri qədim türk tayfa elementləri və müəyyən bir yeri qarışıq etnik dil vahidləri (fars mənşəlilər başqa dialektlərə nisbətən azlıq təşkil edir),

Lənkəran, Lerik, Masallı şivələrində əsas yeri oğuz və fars mənşəli leksik vahidlər və bunun nəticəsində Sabirabad, Salyan, Saatlı şivələrində güclü qıpçaq elementləri ilə yanaşı, farsizmlərin bolluğu nəzərə çarpır. Şamaxı və ətraf dialekt və şivələrdə qıpçaq elementləri ilə yanaşı, farsizm və ərəbizmlərin diqqəti cəlb edəcək qədər varlığı Şamaxının uzun illər (fars və ərəb dilinin hegemonluğu dövrlərinə təsadüf edir) ədəbi mərkəz rolu oynamasından irəli gəlir. Şamaxı dialektinin o dövrün ədəbi dilinin təsiri altında formalaşması həmin ünüsülərin dialektə varlığına səbəb olmuşdur. Qərb şivələrində həm oğuz, həm qıpçaq, eyni zamanda qədim türk dil elementlərinin eyni səviyyədə olması həmin regionun Azərbaycanın şimalşərqi ilə cənubunu birləşdirən məkan olmasından irəli gəlir. Qərb dialektlərində, Şirvan, Muğan, Naxçıvan dialekt qruplarına nisbətən farsizm və ərəbizmlərə daha az təsadüf olunur. Naxçıvan və ümumilikdə cənub dialektlərində farsizmlərin bolluğu ərazi baxımından İran dövləti və fars mədəniyyəti ilə sıx təmasdan qaynaqlanır”(Qurbanova, İ.2014:231). İlk öncə Müasir dilçiliyin əsas aktual problemlərindən biri olan Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin araşdırılması və mahallar üzrə sistemli şəkildə izzahının verilməsidir. Bu işin öhdəsindən layiqincə gəlmiş professor İ.Bayramov “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” əsərində Qərbi Azərbaycanımızın dağlarında bitən, qız-gəlinlərimizin dəstə-dəstə topladığı güllərin, çiçəklərin, otların, dərman bitkilərinin, meyvələrin, tərəvəz bitkilərinin adlarını demək olar ki, bütünlüklə əks etdirmişdir.Müəllif əsərdə Qərbi Azərbaycanda yaşayan insanların bir çox mədəni-mənəvi, etnoqrafik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən digər sözlərə də yer vermişdir.”(Qarayev, M.:2013)

Qərbi Azərbaycan şivələrinə indiki Ermənistanın bəzi bölgələrinin məsələn, Qafan, Gorus, Meğri, Qarakilsə, Kəvər, Basarkeçər, Çəmbərək, Zəngibasar mahalının və s.şivələri daxildir. Həmin şivələrin bəzilərinə ümumi nəzər yetirsək də, ən çox araşdırmanı Zəngibasar mahalında işlənən şivələrin ümumi sistemini yaratmağa çalışaq. İlk öncə Qərbi Azərbaycan ərazisinin ümumi şivələrinə diqqət edərək izzahlarını verməyə çalışaq. Bütün Qərbi Azərbaycan mahallarında işlənən şivələrdən:

Beccə- balaca, xırda mənasını ifadə edir. Bu şivə bütün Qərbi Azərbaycan mahalında işlənir.Kefsiz mənasında işlənən Bedamax sözü də eynən Qərbi Azərbaycan şivələrinə daxildir. Ümumi şivə kimi götürülür. “Bu gün çox bedamax görünürsən”.Bivec pis, yararsız mənasını da isə BEHTİN/BEYTİN sözü işlənir. “Qonşunun çox behtin qızı var idi”.Beləti- yerri belləyərəkən bel ağzının götürə biləcəyi tormağ yükü mənasında işlənir.Höcətləşmək, mübahisə etmək, yola getməmək mənalərini ifadə edən Öcəşməx' şivəsi Çəmbərək və Kalinino mahalında geniş istifadə edildiyi halda, Öcux' formada təkcə Çəmbərək mahalında - üst-üstə yığılan daş mənasını ifadə edir. Digər bir variantda isə Öcux'shivəsinin təkrarından yaranan Öcux-öcux' şivəsi isə yenə də Çəmbərək mahalında - uşaq oyunu mənasında işlənir. Ödəx' şivəsi isə Çəmbərək mahalında - əvəz, ölən, itən heyvanın əvəzinə verilən heyvan və ya pul mənasında işlənir.Çobandüyüsü şivəsi Dərələyəz mahalına aid olub - yazda yağan yağış mənasında işlənir.Həmin şivələrdən bir neçəsinin nümunə olaraq mənasıyla birgə izahına nəzər yetirək:

Ağarışdammax şivəsi Çəmbərək ərazisində işlənmiş şivə olaraq - səhər açılmaq, işıqlanmaq mənasını ifadə edən dan üzün mənasını bildirir . Misal üçün istifadə edilmiş nümunəyə nəzər yetirsən: Qaçaxla ağarışdammamış kəntdən çıxdılar.Çəmbərəkdə işlədilən Ağarmax şivəsi- işıqlanmaq mənasını ifadə edir.Biz obaya çatanda hava yavaş-yavaş ağarırdı. Basarkeçər mahalında isə Çatıg: çatıgı çatmax şivələri odunu, təzəyi baş-başa, uc- uca qoymaq mənasında işlənir.Ağartı (Çəmbərək) - süd məhsulları - Ağartı adamı çox yaxşı edirAğızdamax (Əştərək) - doğulmuş heyvana ilk süd əmizdirmək- Quzunu çox zətin ağızdandırdıx.

Ağızdan (Çəmbərək) - əzbər-Müəllim həmməşə bizdə şeirlər ağızdan soruşurdu. Ağızdandırmax şivəsi isə Basarkeçər və Çəmbərək ərazisində işlənən - yenicə doğulmuş quzuya, buzova anasının ilk südünü əmizdirmək mənasını nifadə edir.Nümunə olaraq:- Heyvan anadan olanda əvvəlcə

ağızdandırırax (Basrkeçər); Təzə doğulmuş buzoyu ağızdandırırif anasının yanına qoydum (Çəmbərək). Bağanagını ayırmaq (Çəmbərək) - döymək, parçalamaq – Başınnan yekə danışma, bağanagını ayıraram, onda başa düşərsən. Bağanagı yarılmaq (Çəmbərək) – qorxmaq - Qorxudan az qala uşağın bağanagı yarılmışdı. Bağa tikanı (Ağbaba) - yabanı bitki adı kimi işlənir.

Dambat (Ağbaba, Çəmbərək, Dərələyəz, Hamamlı, Kalinino, Vedi, Zəngibasar) - ədəbaz, lovğa, dikbaş, özünü çəkən. Dambat-dambat damşmaq (Vedi, Zəngibasar) - lovğalanmaq Dambatdammaq (Çəmbərək, Hamamlı) - lovğalanmaq, ədəbazlıq etmək. Dambatdax (Hamamlı) - lovğalıq, ədəbazlıq Dambıl (Ağbaba, Hamamlı) - gavalı növünün adı Dambul (Kalinino, Vedi, Zəngibasar) - bax: dambıl .Damdıra (Çəmbərək, Əştərək, Qarakilsə) - nağara, dəf

Damnançıxma (Ağbaba, Çəmbərək) - birillik qaramal, birillik inək balası (inəyin dişi balası)- Pə:dəki damnançıxmanı yaxşı bordamışdılar (Çəmbərək).Bəzi Qərbi Azərbaycan şivələri omonim kimi işlənənlər də var. Beləki, bir neçə şivə var ki onlar bir neçə ərazidə ayrı-ayrı mənaları ifadə etdiyini gətirdiyimiz misallardan görə bilərik:

Danqa sözü omonim kimi bir neçə mənada işlənən sözlərdən biridir.İrəvan ərazisində - xətirə dəyən zaman cavabı verməyi bacarmayan adam mənasını ifadə etdiyi halda Dərələyəz, Əştərək, Vedi, Zəngibasar ərazilərində dikbaş, sözə baxmayan, heç kimi eşitməyən mənasını ifadə edir. Digər biki yandan isə danqa şivəsi Vedi, Zəngibasar ərazisində yekə, böyük, iri mənasını bildirir:Ətin içinə danqa sümükləri qatıb uşağın əlinə vermişdi başibatmış qəssab (Zəngibasar).Hamamlı bölgəsində isə “mal aşığı” mənasında işlənildiyini görə bilərik.Bu siyahını çoxalda bilərik. Beləki, Milçəx(Çəmbərək) - həşərat və Ağbabada əkin sahəsinin kənarından əkilmə mənasını ifadə edən, Naşar şivəsinə Qafan, Meğri ərazisində işlənən qəribə, təccüblü, xeyli, çox mənalarında işlənən və s. bu kimi nümunələri gətirə bilərik. Zəngibasar dialektlərinin bir neçəsinin işlənmə məqamına baxaq.ASÜKÜN sözü Zəngibasar ərazisində naşükür mənasında işlənir. “Adam gərək asükün olmasın”. BAMYA/ BAMIYA bu söz paxlalılar fəslindən olan zülalla dolu olan bitkinin adıdırş Və Zəngibasarda çox əkildiyi üçün orada bu söz daha çox istifadə edilir. (Ələkbərli, Ə.2009: 32.). Qəmərli, Zəngibasar mahallarında daha çox rast gəlinən digər bir şivə də - əzələnin sümüyə bağlanan hissəsi (damara oxşayır) ni adlandırmaq üçün istifadə edilən Çəkuzantı şivəsin misal göstərə bilərik.ƏCƏB –SƏNDAL və ya ƏCƏB-SƏNDALIN DÖŞƏMƏSİ- sözü yemək adı kimi istifadə edilir. Hansı ki, ət, kartof, soğan və pomidordan ibarət olan yemək növüdür.Novruz bayramının axşamına adətən BAYRAM AXŞAMI deyildiği halda Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin bir neçəsində Baca-Baca və yaxud da Kiçik Bayram kimi də işlənir.Becərmək mənasını ifadə edən Becird eləmək sözü də Zəngibasar şivəsində daha çox rast gəlinir.Belçə- xəkəndaz mənasında işlənən bu söz Zəngibasar mahalının şivələrindəndir.

“Dibəçəx' (İrəvan, Vedi, Zəngibasar) - bir işin əsl mahiyyəti, kökü

Dibəçəyinə çatmaq (İrəvan, Vedi, Zəngibasar) - hər hansı bir məsələnin əsl mahiyyətini öyrənmək, həqiqəti üzə çıxarmaq Dibəx' (Ağbaba, Basarkeçər, Vedi, Zəngibasar) - 1. duz, yarma, çəltik” (Ələkbərli, Ə.2009:56).Vedi və Zəngibasar mahallarında işlədilən Çobankirkidi şivəsi isə - yeməli yabanı bitki mənasında işlədir.

Ümumilikdə qeyd etsək, hər bir bölgənin özünəməxsus şivə zənginliyi olduğu kimi Qərbi Azərbaycanın da şivə zənginliyi olduqca rəngarəng və çoxşaxəlidir.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, Qərbi Azərbaycan şivələri öz zənginliyi, mənə çalarlığı və ifadə yükünə görə Azərbaycan dialekt və şivələrində özünəməxsus yeri vardır. Nəticə olaraq:

1. Qərbi Azərbaycana daxil olan bir neçə mahalın şivələrinə toxunularaq Azərbaycan şivələrinin digər qruplarına daxil olmayan şivə növlərinin araşdırılmasına yönəlmiş əsas məqsəd öz izzahı ilə birgə dolğun şəkildə araşdırılmışdır.
2. Eyni şivənin bir neçə mahalda işlənməsi gətirilən nümunələr əsasında öz izzahını tapmışdır
3. Zəngibasar mahalında işlənən şivələr seçilərək sistem formasına salınmışdır.

Ədəbiyyat

1. Ələkbərli, Ə. (2009).Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti.I kitab.Bakı
 2. Qurbanova, İ.(2014). Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili. Bakı.2014
 3. <https://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2013/may/310580.htm>
- Məşədiyev,Q, Cəfəroğlu B.(2013) Xalq qəzeti. 19 may.- s. 7.